

Kütahya Mevlevihanesinin Hanım Şeyhleri

Hülya Küçük*

İnsanlık tarihinde kadın lider ve yöneticilere baktığımız zaman, dinî literatürde adını en çok duyduğumuz kadın, Sebe' melikesi Belkıs'tır¹. Belkıs, Hz. Süleyman döneminde (M.Ö. 972-932)'de yaşamıştır. O dönemlerde Araplarda kadın kraliçeler meşhurdu. Asur Kralları II. Tıglath-Pileser (M.Ö. 745-727), II. Sorgon (M.Ö. 722-705) dönemlerinde Zabibi, Samsi ve Taalhun adlı Aribi (Arab) kraliçeleri var. O zamanlar Araplarda, kadınlar tarafından yönetilmek gelenektir². Kur'an'da da onların melekleri "Allah'ın kızları" diye tanımladıklarına dair âyetler olduğunu biliyoruz³. Kültürümüzde de kadına "Hân"ım/Sultanım gibi ünvanlar verildiğini gözönünde tutalım. Yani aslında Doğu kültüründe kadın, aşağı değil, üst pozisyonlara layık görülürdü. Bu durumda, yine Kur'an'da da belirtildiği üzere Arapların "neden kız çocuğunu" toprağa diri diri gömdükleri konusu bile tartışılabilir; ama onun yeri elinizdeki bu tebliğ değildir.

Daha sonraki devirlerde de kadınlar, hayatın her alanında olduğu gibi liderlik konusunda da şu veya bu şekilde erkeklerde yarışmışlardır. Batı'daki "kadını insan yerine bile koymayan" içler acısı durumun, tam tersi bir reaksiyon olarak "Feminizm'i doğurmasına kadar varan mücadeleleri herkesin mâlumudur.

Tasavvuf tarihine bakarsak, bazı araştırmacıların iddia ettiğinin⁴ aksine hanım sufilerin sayısı az değildir; ancak onlardan sözedeki kaynakların sayısı veya onlara ayrılan yer azdır. Câhız'ın (v. 255/

* Prof. Dr., Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Ana Bilim Dalı.

¹ Bizdeki "Balkız" kelimesi, bu kelimedenden bozma olabilir.

² Orhan Seyfi Yüçeturk, "Belkıs", *DİA* V, s. 421.

³ Bkz. meselâ İsrâ 17/40.

⁴ Bkz. meselâ, Azim Malikov, "Islam. Saints ve Sacred Geographies (Central Asia)," *Encyclopaedia of Women & Islamic Cultures*, V (Leiden: Brill, 2007), s. 223.

869) ünlü *Kitâbü'l-Beyân* ve *Kitâbü'l-Hayavân* hanım sufilerden bahsedilen ilk kaynaklar olarak zikredilmelidir. Ancak bu kitaplarda, Muâze bt. Abdullah el-Adeviyye (v. 83/702 veya 101/719), Râbitü'l-Adeviyye ve Vehetiyye Ümmü'l-Fazl (4/10. asır)⁵ gibi çok az sufi hanımdan söz edilmiştir.

Ebu Sa'îd ibnü'l-Arabî 'nin (v. 341/952) *Tabakâtü'n-nüssâk'* sufi hanımlardan söz eden diğer bir erken dönem kaynağıdır; ama kitap bugün elimizde yoktur. Biz bu kitaba dair referansları Ebu Abdullah Sülemî'nin (v.412/1021) *Zikrû'n-Nisveti'l-Müteabbidâti's-Sûfiyyât* adlı, tamamen hanım sufilere tahsis edilmiş kitabında görmekteyiz. Sülemî, bu eserinde 84 kadın sufinin sözlerinden ve hayatından bahseder⁶. Sülemi, burada, muhtemelen IV/X asırda veya daha önce yaşamış olan Şebeke el-Basriyye 'den söz ederken, adının *Tabakâtü'n-Nüssâk'* da geçtiğini belirtmektedir⁷. Bu kitap, sadece kadın sufilere ayrılmış ilk kitap olması itibariyle önemlidir ve o dönemdeki "Studies of Women/Kadın Çalışmaları" türünün ilki sayılabilir. Bu kitap önemlidir çünkü ondan 200 yıl sonraki Feridüddin Attâr (v. 618/1221) bile *Tezkiratü'l-Evliyâ adlı* kitabında sadece tek bir kadın sufiden, meşhur Râbia'dan bahsettiği için nerdeyse okurdan özür dilemektedir. Kelimeleri aynen şöyledir: "Neden Râbia'yı erkek veliler arasında zikrettin dersin derim ki: Hadiste de zikredildiği gibi 'Allah sizin şekillerinize değil, niyetlerinize bakar'. Dinin üçte ikisini Hz. Âişe'den [d. 58/679] öğrenmek mümkün de onun cariyelerinden/mânevî kızlarından öğrenmek neden mümkün olmasın ki? Bir kadın Allah yolunda yürürse artık ona kadın denmez, o er olur⁸."

Hanım sufilerden sözedilen diğer tabakât kitapları arasında adını bilmediğimiz bir müellife ait ve elimizde olmayan *Menâkıb -ı Râbia*, Ebu Nu'aym'ın (v. 430/1038) *Hilyetü'l-Evliyâ* (10c., Kahire: Dâru Rayyân ve Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî 1407/1987), İbnü'l-Cevzî 'nın (v. 597/1201) *Sıfatü'-Safve* (ed. I. Ramazân ve S. Allahhâm, 4 c., Beyrut:

⁵ Bkz. el-Câhız, *El-Beyân ve't-Tebyîn*, ed. A. M. Hârûn. 1-3. c (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1388/1968); el-Câhız, *Kitâbü'l-Hayavân*, ed. A. M. Hârûn. 1-6. c. (Beyrut: Dâru'l-İhyâi'-Turasi'l-Arabî, 1389/1969).

⁶ Sülemî, "Zikrû'n-Nisve", Ebu Abdîrrahman Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, ed. M. A. Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), s. 387-425. Eserin iki neşri daha vardır. Ed. Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Mektebetü't-Tancî, 1414/1993); ed. Rkia Laroui Cornell (Louisville: Fons Vitae, 1999).

⁷ Sülemî, "Zikrû'n-Nisve", s. 391.

⁸ Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Ed. R. Nicholson (Leiden: Brill, 1905), s. 59.

Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1989), yine İbnü'l-Cevzî'nin Râbia hakkında yazdığını söylediği ama bugün elimizde olmayan bir menâkıbnâmesi, Feridüddîn Attâr 'ın (v. 618/1221) *Tezkiratü'l-evliyâ* (ed. M. İstî'lâmî, Tahran: *İntişârât-ı Zavvâr* 1374), İbn Mulakkin 'ın (v. 804/1402) *Tabakâtü'l-Evliyâ* (ed. N. Şeribe, Kahire: Mektebetü'l-Hancî 1393/1973), Molla Câmî'nin (v. 898/1492) *Nefahâtü'l-Üns* (ed. M. Âbidî, Tahran: *İntişârât-ı İttılaât* 1373), Şaranî'nin (v. 973/1565) *Tabakâtü'l-Kübrâ'sı* (ed. A. H. Mahmud. Kahire: Mektebetü'l-Edeb 1414/1993), Abdurra-ûf Münavî 'nin (v. 1031/1622) *el-Kevâkibü'd-Dürriyye* (ed. A. S. Hamdân. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs 1994), ve Yûsuf en-Nebhânî 'nin (v. 1350/1931) *Câmiu Keramâti'l-Evliyâ* (Beyrut: Dâru'l-Fikr 1409/1989) gibi eserleri sayabiliriz. Bu müellifler arasında hanım sufileri etüde "en ilmî yaklaşan müellif" olduğu gözlemlenen İbnü'l-Cevzî'dir. Çünkü diğer müellifleri, özellikle de Ebu Nu'aym'ı hanım sufileri yeterince ele almamış olmakla itham etmekte, onları ele almamakla oluşan eksikliğin çağdaşları olarak onlarla ilişki içinde olan diğer sufileri de eksik şekilde ele almak anlamına geleceğini vurgulamaktadır⁹.

Sadece bir tarikatın hanım sufi/şeyhlerini inceleyen tabakât kitapları da vardır. Meselâ ilerleyen sayfalarda genişçe bahsedeceğimiz üzere Eflâkî'nin (v. 761/1360) *Menâkibü'l-Arifin* Sâkıb Mustafa Dede'nin (v. 1148/1735)¹⁰ *Sefîne-i Nefîse-i Mevlevîyân* adlı eseri, bize Mevlevî bay şeyhler yanında hanım şeyhler hakkında bilgi vermektedir.

Yakın tarihimizde kadınlardan bahsedip sufi kadınları da içine alan eserlere örnek vermek gerekirse Zeyneb el-Âmilî'nin (v. 1914) *ed-Dürri'l-Mansûr fî Tabakâti Rabbeti'l-Hudûr* (Beyrut: Dâr ül-Ma'rife 1312); Mehmed Zihnî Efendi'nin *Meşhur Kadımlar* (2 c., ed. B. Çetiner. İstanbul: Şâmil 1982); Ömer Rızâ Kehhâle'nin (v. 1987) *A'lâmü'n-Nisâ* (2 c., Şam : Matbaatü'l- Hâşimiyye 1378/1959) gibi eserleri zikretmek mümkündür. *İslâm Ansiklopedisinin* (DİA), Âişe, Fatıma, Esmâ, Sittü ve Zeyneb ile başlayan maddelerinde de konuyla ilgili öz bilgiler ve literatüre rastlamak mümkündür. Kadınlara, Refik Halit Karay'ın *Kadınlara Tekkesi* (1956, 2c.), Yakub Kadri Karaosma-

⁹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Sifetü's-Safve* (Kahire: Dâru İbni Haldun, 1994), II, s. 13.

¹⁰ Sakıp Mustafa Dede, İzmirli'dir. *Sicill-i Osmani*'de Bursalı gösterilmesi bir yanlışlıktır. Tahsilini bitirdikten sonra Kütahya Mevlevihanesi meşihatine tayin edilmiştir. *Sefîne-i Mevleviyye* ve *Divan*'ı vardır. Vefat tarihi 1148 [1735]. Seccadenişin olduğu dergaha gömülüdür. Mahdûmu Hâlis Ahmed tarafından yazılmış detaylı bir tercüme-i hali vardır.; M.T. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, C. 4, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333h), I, s. 50.

noğlu'nun *Nur Baba'sı* (1922) gibi romanlara konu olmuşlar ve İstanbul'da bir Kâdirî dergâhı olan Karılar¹¹ (Hatuniye) Dergâhına adlarını vermişlerdir.

Günümüzde sadece sufi hanımlardan bahseden kitaplar olarak Margaret Smith'in *Rabi'a the Mystic ve Her Fellow Saints in Islam* (San Francisco: Rainbow Press 1977 [1928]) adlı Râbia'yı anlattığı kitabını; Javad Nurbahsh'in *Sufi Women* (trc. Leonard Lewisohn, London: Hanikah-Nimatullahi Publications 1990) ve Camilla Adams Helminski'nin *Women of Sufism. A Hidden Treasure* (Boston: Shambala 2003), Sülemî'nin *Zikrû'n-Nisveti'-Müteabbidâti's-Sûfiyyât* adlı kitabı üzerine yapılan bir yüksek lisans tezinin yayınlanmış hâli olan Vildan Güloğlu'nun *Tasavvufta Kadın* (İstanbul, 2001) adlı çalışmalarını örnek verebiliriz. Günümüzde kadın sufiler ilgi çeken bir konu olarak birçok tez, makale ve kitaba konu olmaktadır.

Kaynaklarda verilen hanım sufi profilleri arasında çok silik şahsiyetlerden, çok güçlü şahsiyetlere kadar herkes payını alır. Çok güçlülere örnek olarak, "Seyyide" diye tanınan Âişe el-Mennûbiyye'yi (v. 655/1257 [?]) zikredebiliriz: Fakirlere bol bol infak etmesi ve çok Kur'ân okumasıyla tanınmış bir hanım sufiydi. Kendisi amcasının oğluyla evlendirilmek istenince evden kaçmış, Bâbulgürçânî dışında bir kervansarayına sığınmış, daha sonra Ebu'l-Hasen eş-Şâzilî'nin müridi olmuştu¹².

Elimizdeki kaynaklarda da görüleceği üzere birçok kadın sufi vardır. Kadın sufilerin zayıf olduğu iki alan vardır:

1. Eser Te'lifi:

Tarihte kadınlar tarafından yazılan ve kadınları anlatan çok sınırlı sayıda tasavvuf veya tasavvuf tarihi kitabı mevcuttur. Bunlardan birisi bir biyografi kitabıdır. Vefât tarihini bilmesek de bir Osmanlı hanımı olarak en azından 14. asırdan sonra yaşadığını tahmin edebileceğimiz Emine Câvide Hanım'ın *Menâkib -i Veliyyâti'n-Nisâ* (yer ve tarih yok) elimizdeki tek örnektir. Asiye Hatun'un 1050/1641-1053/1643 tarihleri arasında yazdığı ve şeyhiyle rüya âlemindeki münasebetlerini içeren *Rüya Mektupları* (haz. C. Kafadar, İstanbul, 1994) da belki otobiyografik bir kitap olarak değerlendirilip bu kate-

¹¹ Burada bir istirdâd olarak söyleyelim ki "karılar" kelimesinin "kâri-ler/okuyucular" kelimesinden bozulmuş, yanlış kullanımla meşhur olmuş bir kelime olduğu da söylenmiştir.

¹² İrfan Gündüz, "Âişe el-Mennûbiyye", *DİA*, II, s. 206.

goride ele alınabilir. Kadınlar tarafından yazılmış Tasavvuf kitaplarına tesbit edebildiğimiz örnekler olarak Âişe bt. Yûsuf ed-Dimeşkiyye/ Bâûniyye'nin (v. 929/1523) *el-İşârâtü'l-Hafîyye fî Menâzili'l-Âliyye* (Nureddinzade/Muslihuddin İbn Nureddin'in [v. 981/1573] *Menâzilu's-Sâirin* tercümesinin manzûm muhtasarıdır), *el-Fethu'l-Hanefî*, *el-Melâmihu's-Şerîfe ve'l-Âsâru'l-Münîfe* ve *ed-Dürri'l-ğâis fî Bahri'l-Mucizât ve'l-Hasâis* adlı üç eseriyle¹³ Sittü'l-acem Bintü'n-Nefâis İbn Ebi'l-Kâsım el-Bağdâdiyye'nin (v. 852/1448), *Keşf el-Kunûz Şerhu Meşahidu'l-Esrâri'l-Kudsiyye* (Beyrut, 1427/2006) adlı İbnü'l-Arabî'nin *Meşahidu'l-Esrâri'l-Kudsiyye*'sinin şerhi olan kitabını örnek olarak verebiliriz. Tebliğimizde ele alacağımız Hâce/ Hacı Hanım Fatıma Hanım'ın (v. 1122/1710) elimizde olmayan *Divan-çe'sini* ve var olduğu söylenen ama adını bile bilmediğimiz nesr ve nazm eserlerini de buraya katabiliriz. Açıkça görüldüğü üzere, kadınlar günümüz öncesi dönemlerde tasavvuf ilmiyle ilgili eserler te'lif etmede çok zayıf kalmışlardır.

2. Şeyhlik:

Hanım sufilerle ilgili kiitaplardan çıkardığımız sonuçlar arasında, onlar arasında “üstad” ve “müeddibe” olarak bilinen hanımların olduğudur. Meselâ Hukeyme ed-Dimeşkiyye, “Râbia bt. İsmail eş-Şâmiyye'nin [ö. 135/752] üstadı” olarak adlandırılırdı¹⁴. Zahit bir muhaddis olan Süfyân es-Sevrî (v. 161/777), Râbia'ya kendisinin “müeddibesi” olarak referansta bulunurdu.”¹⁵ O ve diğer bir ünlü muhaddis olan Şube b. Haccac (v. 160/776), onun hikmetli sözlerini aktaran kişilerdi¹⁶. Râbia, Salih el-Mürrî (v. 176/792) gibi zahidleri etkilemişti¹⁷. Kendisi, “görmedikleri şeyleri bile naklederler korkusuyula ziyaret istemese de, birçok kişi, Râbia'yı ziyaret ederdi¹⁸. Zu'n-Nûn el-Mısrî (v. 245/859) Fatıma en-Neysâbüriyye'yi (v. 223/837) kendisinin “üstad”ı olarak tanımlardı¹⁹.

II/VIII. asırdan itibaren, tekke veya zaviye sahibi olan, bir tekkeye giden veya oranın şeyhi ölünce yerine geçen hanımlar vardı: Me-

¹³ Ahmet Özel, “Bâûniyye”, *DİA*, V, s. 213.

¹⁴ Sülemî, “Zikrû'n-Nisve”, s. 397.

¹⁵ Sülemî, “Zikrû'n-Nisve”, s. 387–389.

¹⁶ Sülemî, “Zikrû'n-Nisve”, s. 387.

¹⁷ Sülemî, “Zikrû'n-Nisve”, s. 389.

¹⁸ Attar, *Tezkire*, II, s. 121.

¹⁹ Sülemî, “Zikrû'n-Nisve”, s. 401.

selâ Hafsa bt. Sîrin (v. 101/719 veya 110/728) “mescid veya musalla” denilen bir tekkeye sahipti ki 30 yıl boyunca buradan ayrılmamıştı²⁰. Kerime bt. Sîrîn’in de musallası vardı²¹. es-Sehavî, Mısır’da Ribâtü bt. Havvâs diye bir ribâtın olduğunu ve bunun “Havvâs” adında müttaki birisi tarafından yaptırıldığı için bu adla adlandırıldığını söyler. Bu müttaki zat vefat ettikten sonra ribât kızı bt. Havvâs tarafından yönetilmiş, sonra da bu adla anılmıştı. Ribât, Mescid-i Nebî’nin içindeki Hz. Peygamber’in hane-i saadetlerine benzer bir mimaride yapılmıştı. Ribâtın sakinleri, dul veya yaşlı kadınlar, zahideler ve abidelerdir. Burası, aynı zamanda vaazların yapıldığı bir yerdi²².

Kocalarına şeyhlik yapan hanım sufiler de vardı. Mesela ‘Amra (II/VIII. asır), kocası Habîb el-A‘cemî’yi (v. 115/733) uykusundan “Kalk ey Adam! Gece gitti, gündüz geldi. Önünde uzun bir yol var ve yanında azığın az. Salih insanların kervânı geçti gitti ve biz onlardan geri kaldık” diyerek uyandırır²³. es-Sülemî’nin dedesi Ebu Amr İsmail b. Nüceyd (v. 313/925) de karısı Fahraveyh (v. 313/925) hakkında çok övücü cümleler kullanmakta ve şeyhi Ebu Osman el-Hîrî’den (v. 298/910) olduğu kadar hanımından da çok faydalandığını belirtmektedir²⁴.

Vehetyiyye Ummü’l-Fazl (IV-V/X-XI. asırlar), Şeyh Ebu Abdillah b. Hafif’in (v. 371/981) müridiydi ve kendisini ziyaret eden birçok insan vardı²⁵. Muhtemelen aynı asırda yaşamış olan Şebeke el-Basriyye ise, kendisinden ders alan, sohbetini dinleyen mürid/öğrenciler için evinin bodrumunda odalar yaptırmış, yani bir bakıma yatılı okul açmış olan çok mümtaz bir hanım sufiydi. Öğrencilerine tasavvufi vaazlar verir ve nefis mücahedesinde nasıl başarılı olacaklarını anlatırdı²⁶. Kendisi de adını bilmediğimiz ve “Şebeke el-Basriyye’nin kardeşi” diye bilinen kardeşinin sohbetlerine devam ederdi²⁷. Kendisinin adının bilinip kardeşinin isminin bilinmemesi, sadece tasavvuf tarihinde değil, insanlık tarihinde de benzerine nâdir rastlanacak bir durumdur. Demek ki kendisi kardeşinden daha ünlüymüş.

²⁰ İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’l-Safve*, II, s. 253–254.

²¹ İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’l-Safve*, II, s. 255.

²² Alemüddîn es-Sehavî, *Tuhfetü’l-lahbâb* (Kahire: Mektebetü’l-küliyyâtü’l-Ezheriyye, 1306/1986), s. 155.

²³ İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’l-Safve*, II, s. 262.

²⁴ Sülemî, “Zikrû’n-Nisve”, s. 408.

²⁵ Sülemî, “Zikrû’n-Nisve”, s. 418.

²⁶ Sülemî, “Zikrû’n-Nisve”, s. 391.

²⁷ Sülemî, “Zikrû’n-Nisve”, s. 391.

V/XI. asırdan sonra karşımıza çıkan en ilginç örnekler hanım şeyhler İbnü'l-Arabî'nin (v. 638/1240) bayan hocalarıdır. "Hanım şeyhleri/hocaları" denince akla, kendisi hakkında 'İlahi anne" tabirini kullandığı Fatıma bt. İbni'l-Müsennâ, Şems Ümmü'l-Fukarâ ve "Hicaz ulemâsının övüncü" diye tavsif ettiği Fahu'n-Nisâ bt. Rüstem gelir. Fatıma bt. İbn el-Müsennâ (v.595/1199 [?], İşbiliye) kendisini İbn Arabî'nin, "İlahî annesi" olarak nitelerdi. Bu terim tasavvufta, daha önceden beri var olan ve şeyhler için kullanılan "ruhî baba" tabirine karşı düşünülmüş bir terim gibidir. İbn Arabî'nin Hanım şeyhlerini anlatırken dikkatimizi çeken bir nokta ise, onların "yaşlı" olduklarını söylemesidir: Fatıma Bintü İbni'l-Müsennâ, doksan beş yaşın üzerinde olmasına rağmen İbnü'l- Arabî'nin "gül gibi güzel şakaklarına bakmaya utanırdım" diye itiraf edeceği kadar güzeldir. İbn Arabî ona "anne" diye hitap etmektedir. "el-Evliyâu'l-Evvâhîn"den olan Şems Ümm'ül-Fukara ile Mekke'de karşılaştığı Hicaz ulemâsının övüncü Fahu'n-Nisâ da yaşlı hanımlardır²⁸.

Daha sonraki dönemlerde büyük tarikatlar kuruldu ve kadınları artık şeyhlik pozisyonunda görmek zorlaştı. Zira tekkelere devam edenler genelde erkeklerdi. Bu tarihten sonra tekke veya hankah kurup yöneten çok az sayıda elit kadına rastlanmaktadır. Mesela İbnü'l-Arabî (v. 638/1240) Bağdat'ta kadınlara tahsis edilmiş "Dâru'l-Felek" adında bir tekkeden bahseder ki Dicle nehri kıyısında bir yerdedi²⁹. Bağdat'ta kadınlar tarafından yönetilen başka ribâtlar da vardı: Tazkâr Bay Hatun/ *Ribâtü'l-Bağdâdiyye* bunlardsan birisiydi ki 684/1285'te kurulmuştu ve Abbâs ibn Ebu'l-Fetḥ el-Bağdâdî'nin kızı olan Fatıma bint Abbas el-Bağdâdiyye, diğer adıyla Ümmü Zeyneb (v. 714/1314) tarafından yönetilmekteydi. Bu hanım, ribâtta zaman zaman "bey" ulemayla dinî mevzularda tartışmalara girerdi. Fatıma, şehirde Cuma günleri de sohbette bulunur, bu da meşhur İbn Teymiyye (v. 728/1328) gibi Selefilere tepkisine sebep olurdu (ama İbn Teymiyye, gördüğü bir rüyadan sonra Fatıma'ya artık müdâhele etmemiştir). Ribât, iddet bekleyen kadınların kaldığı ve ibadet ettiği bir

²⁸ Detaylar için bkz. Hülya Küçük, "Anne Nûr el-Ensâriyye'den Âlime-i Hicâz Fahu'n-Nisâ'ya. Muhyiddîn İbnü'l-' Arabî 'nin Çevresindeki Kadınlar," *Tasavvuf* (İbnü'l-'Arabî Özel Sayısı- 2), 23 (2009): 193-219; Küçük, "From His mother Nûr al-Ansâriyya to His shaykh Fatıma bt. Ibn al-Muthannâ: Important Female Figures around Muhyi l-Dî n b. al-' Arabî (d.638/1240)", *Arabica Brill*, 59 (2012) s. 685-708.

²⁹ Bkz. İbnü'l-' Arabî, *Zahâ'irü'l-'Alâk Şerhu Tercümânü'l-Eşvâk* (Beyrut: el-Matbaatü'l-Ünsiyye, 1312), s. 184.

yardı. Burada kalanların uyması gereken çok sıkı kuralları vardı ama 806/1403 yılından sonra bozulmuş ve kurallara artık uyulmaz olmuştu³⁰.

Mısır'da, Sitt-i Kelîle ribâtı vardı ki 694/1295'de Emîr Seyfû'd-Dîn el-Bürlî'nin eşi Sitt-i Kelîle, diğer bir adıyla /Tolay bint Abdullah et-Tâtâniyye tarafından yapılmıştı³¹. Memluk Sultanı Malik en-Nasır Muhammed ibn Kalâvun'un (i. 693/1294 ve 741/1340)³² eşi Doğay Hatun veya ümmü Envek (v. 749/1348) tarafından yapılmış tekke diğer bir örnektir. Çok güzel bir hanım olduğu kaynaklarda hakkında zikredilen bilgiler arasındadır. Sahara'da Bâbü'l-Berkiyye'de yaptırdığı tekkeye sufileri yerleştirmiş, orayı vakf yapmış ve orada hizmet edecek birçok hizmetçi için de odalar ayırmıştı. Kocası 729/1329'de ölünce, bu hanım halk tarafından saygı görmeye devam etmişti. Kendisi de 749/1348'de öldüğünde arkasında, 1,000 cariye, 80 gulam/erkek hizmetçi ve büyük miktarda bir servet bırakmıştı. Kızının mezarının olduğu yerde Nasırıyye Medresesini ve fakirler için bir vakıf da kurmuştu. El-Makrîzî (v. 845/1441) burasının, zamanının en görkemli tarihî binalarından birisi olduğunu yazar³³.

Genel olarak tasavvuf tarihine baktığımızda şu sonuca varmak mümkündür: Sufilere göre, “velî” olmak, kadın veya erkek olmanın üstünde bir sıfattır. Çünkü velayet dış görünüşle değil, kalple ve Hakk'ı arama tutkusu ile ilgilidir. Mevlânâ'nın deyimiyile “İnsan evvel emirde beden değil ruhtur ve ruhun, erkek ve kadınla iştiraki yoktur³⁴.” Bu sebeple kadınlar Ricâlu'l-ğayb (Çayb Adamları/Erleri) arasına da, “büyük veliler” arasına da girebilirler³⁵.

³⁰ Hacı M. Zihni Efendi, *Tarihte İz Bırakan Meşhur Kadınlar*, C 2, Haz. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Şâmil, 1982), s. 17.

³¹ Takiyuddîn el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi-Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr (el-Hitât)* (Kahir: el-Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye ts), II, s. 428; Ayrıca bkz. Mehmed Zihni, *Meşhur Kadınlar*, I, s. 352.

³² Kısa duraksamalarla 693/1293 ve 741/1341 arasında hüküm sürdü. Memlukler için bkz İsmail Yiğit, “Memlukler,” *DİA* XXIX, s. 91–97.

³³ Makrîzî, *el-Hitât*, I, 425–426; Ayrıca bkz. Mehmed Zihni, *Meşhur Kadınlar*, I, s. 64.

³⁴ Ahmed A. Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, C. II, Haz. Selçuk Eraydın -Mustafa Tahralı (İstanbul: Gelenek, 2004), s. 31.

³⁵ Tasavvufta kadın konusunda bazı değerlendirmeler için bkz. Süleyman Uludağ – Mustafa Kara, “Tabak[ı]tu's-Sufiyye Kitapları”, Abdurrahman Cami, *Nefahât'ül-Üns. Evliya Menkıbeleri*, tr. ve şerh Lamii Çelebi, Haz. S. Uludağ – M. Kara (İstanbul: Marifet, 1995), s.18-25; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh, 1999), s.119-121; Süleyman Uludağ, *Süfi Gözüyle Kadın* (İstan-

Ancak kadınların fiziki olarak şeyhlik/mürşidlik makamına yükselmesi söz konusu olunca yukarıdaki bakış açısını bütün tarikatlerde değil, ilerleyen sahifelerde bir miktar detay vermeye çalışacağımız Mevlevilik dışında, Cerrâhîlik ve Bektaşîlik gibi bazı tarikatlarda bulabiliyoruz. Cerrâhiye tarikatında bu pâyeye erenler arasında XX. asırdaki şeyhlerinden İbrahim Fahreddin Efendi'nin (v. 1966) halifeleri olan Fatıma Mükerrerem (v.?), Emine Binnaz (v. 1961) ve Emine Nimet Bacı'yı (v. ?) zikretmek gerekir³⁶. Kadın şairler arasında eşsiz bir üne sahip olan Fitnat Hânım (v.1194/1780)³⁷ da Yahya Şerafeddin Efendi'nin halifesidir³⁸. Bektaşî Hanım şeyhlere örnek olarak Fatıma Bacı (Kadıncık Ana, v. VII/XIII. asrın son çeyreği) ve Âmine Hatun zikredilebilir³⁹.

Birçok durumda kadınlar, etraflarındaki “bay”ları tamamen değiştirecek derecede güçlü tasavvufî sohbetleri bile olsa, şeyh olarak tanınmazlar. Burada tasavvuf tarihinde çok önemli bir sufi olan Bedreddin Simâvî'nin baldızı Meryem (ki Sultan Berkuk'un cariyelerinden ve Ahlatlı Şeyh Hüsameddin'in eşiydi) örneği üzerinden konuşalım: Bedreddin Simâvî (v.823/1420), önceleri tasavvufa karşı soğuktu. Baldızı Meryem'le yaptığı tasavvufî sohbetlerden sonra tasavvufa karşı tavrı değişmiş, ama şeyh olarak Ahlatlı Şeyh Hüseyin'e intisâbetmişti. Ani değişiklikle hastalanmış, yemeden içmeden kesilmişti. Şeyhi onun seyhate çıkmasını tavsiye etmiş, o da Tebriz'e gitmişti⁴⁰.

Hatta bir hanımdan tekmîl-î esmâ ettiği hâlde “Hatunlardan mürşid olmaz” diye kendisine biat edeceği “bay” şeyh arayan sufiler vardı. Ümmî Sinân-zade Hasan Efendi'nin (X/XVI. asır) yaptığı gibi: Hasan Efendi, büyük annesinden “tekmîl-i esmâ ettiği” hâlde, ayrıca “Halvetiyye-i Şemsiyye'den Haydar Efendi'ye sırf bu sebeple biat etmişti⁴¹.

bul: İnsan, 1995); Hülya Küçük, *Tasavvuf Tarihine Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), s. 221-234.

³⁶ Bkz. M. Fahrettin Dal, *Fahreddin Efendi'nin Tasavvufî Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s. 28.

³⁷ Hayatı hakkında bkz. Ömer F. Akün, “Fitnat Hanım”, *DİA*, XIII, s. 39-46.

³⁸ Şenay Yola, “Cerrahiye”, *DİA*, VII, s. 418.

³⁹ Detaylar ve diğer isimler için bkz. İbrahim Bahadır, *Alevî ve Sünnî Tekkelerde Kadın Dervişler*, (İstanbul: Su 2005), s.146-156.

⁴⁰ B. Dindar, “Bedreddin Simâvî”, *DİA*, V, s. 332.

⁴¹ Bk. Osman Türer, *Osmânlılarda Tasavvufî Hayat. Halvetîlik Örneği. Hediyyetü'l-İhvân*, (İstanbul: İnsan, 2005), s. 625.

Ayrıca Anadolu'da tarikat şeyhlerinin hanımlarına “ana-bacı” denir. Sünni tarikatlarde, hanımların erkeklerle birlikte sohbet meclisine katılmaları, zikir, semâ’ ve diğer tasavvufi ayinleri birlikte yürütmeleri caiz görülmediği için ana-bacıları şeyh ile mürîd arasında vasıta saymakta idiler. Şeyhin talimat ve uygulamaları ana-bacılar vasıtasıyla hanımlara intikal ettirilirdi.

Her şeye rağmen, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi, Anadolu’da bazı zaviyelerin müessisleri kadınlardır. Kız Bacı, Sakari Hatun, Hacı Fatıma Zaviyeleri gibi bazı zaviye şeyhlerinin de aynı surette kadınlar olması nazar-ı dikkati celbetmektedir. Yine Kütahya Evkafı içindeki Odyakan Baba namındaki bir dervişin bir köyde bina ettiği tekede “Hacı Bacı nam saliha ve mütedeyyine ehl-i velayet Hatun, Hundi Hacı ve Sume Bacı nâm aziz, saliha ve bakire Hatun”un büyük hizmetleri olmuştur⁴².

Mevlevilik’te Kadın Şeyhler ve Kütahya Mevlevihanesi

Mevlânâ Celâleddin Rumi (v.672/1273) döneminde kadınlara rehberlik eden “veliye”, “bilgin,” “üstâd,” “sultanların kızlarının hocası” gibi vasıflarla anılan Usta Hatun,⁴³ “Şeyh-i Havâtîn”, gibi ünvanları olan Sultanın özel naibi Emîrüddin Mikâil’in hanımı gibi hanımlar vardır. Her Cuma akşamı Konyalı hanımlar bu hanımın sarayında toplanır ve Mevlânâ’yı davet etmesi için yalvarırlardı; Çünkü Mevlânâ’nın o ahiretlik hanıma büyük himmet ve iltifatları vardır⁴⁴.

Mevlânâ, Sultan Veled’in (v. 712/1312) kızları olan Mutahhara Hatun’a “Abide”, Şeref Hatun’a “Arife” derdi. “Rum ülkeleri kadınlarının çoğu” Mutahhara Hatun ve Şeref Hatun’un müridi olmuşlardı.⁴⁵ Aslında Mevleviliğin, Sultan Veled’in oğlundan devam eden kadanına ‘Çelebiler’, kızı Mutahhara Abide Hatun’dan devam eden koluna ise ‘Înâs Çelebileri’ denmekte idi ki bu şekilde bir silsile hiçbir tarikatte yoktur. Üstelik Mevlevilerin çoğunun İnâs Çelebilerden geldiği söylenir⁴⁶.

⁴² Ö.L. Barkan, “İstila Devrinin Kolonizâtör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, II (1974), s. 279–304.

⁴³ Ahmed Eflâkî, *Menâkibü’l-Ârifîn*, Haz. T. Yazıcı, (Ankara: TTK Basımevi, I; 1976, II: 1980, II, 727); Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s.157.

⁴⁴ Eflâkî, *Menâkibu’l-Ârifîn*, I, s. 490 / *Ariflerin Menkıbeleri*, Tr. T. Yazıcı, 2c (İstanbul: Remzi Yayınevi, I: 1986, II: 1987), I, s. 341 (3/465).

⁴⁵ Eflâkî, *Menâkibu’l-Ârifîn*, II, s. 990 / (Tercüme –1987), II, s. 250 (10/3).

⁴⁶ A. Gölpınarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevilik*, (İstanbul: İnkılap ve Aka, 1983), s. 367(n).

Aslında Mevlânâ üzerinde büyük tesiri olan Şems-i Tebrîzî (v. 645/1247), kadının şeyh olmasını asla onaylamaz. Mevlânâ ile yaptığı bir sohbetten kesitler aktarırken aralarında şöyle bir konuşmanın geçtiğini söyler: “Kadına şeyhlik gerekmez” dedim. Evet, soğuk düşer” dedi. Bu sözün mânâsı pek anlaşılmadı. Yani “kadına da yaraşır ama erkeğe daha hoş olur” demek istiyorsan, hayır. Bence, bu iş kadına asla gerekmez. İster soğuk düşsün ister sıcak, eğer Hz. Fatıma ve Aişe şeyhlik yapsalardı, ben Hz. Peygamber’e olan inancımı değiştirdim. Ancak onlar şeyhlik yapmadılar⁴⁷. Ama görünen o ki Şems’in fikirleri bu konuda ne Mevlânâ’yı ne de Mevleviliği etkilemiştir.

Aşağıda isimlerini sayıp haklarında bilgi vermeye çalışılacak resmî olarak halife veya şeyh olarak atanmış hanımlar hakkında yegâne bilgi kaynaklarımız olan Ahmed Eflâkî’nin *Menâkibu’l-Arifîn*’ini ve özellikle Sâkîb Mustafa Dede (v.1148/1735)’nin *Sefîne-i Nefîse-i Mevlevîyân*’ını bile hiçbir araştırmacı okumaya gerek görmeyen, daha önce bu isimleri zikreden kaynaklardan isimlerini aktarmakla yetinmişlerdir. İsimleri ilk kaydeden Gölpinarlı, sadece birisi (Güneş Hân) hakkında yazılan bir medhiyeyi aktarmış,⁴⁸ anlaşılan o ki diğerleri hakkında yazılanları sonraki araştırmacılara bırakmıştır ama elinizdeki satırların yazarı hariç, hiçkimse *Sefîne-i Nefîse-i Mevlevîyân*’ı okuma ve daha fazla bilgiyi ulaşılabilir hâle getirme zahmetine girmemiştir.

Resmî olarak halife veya şeyh olarak atanan hanım Mevlevilerin başında Ulu Arif Çelebi’nin (670/1271- 719/1319) Tokat’taki halifesi Arife-i Hoş-likâ-yı Konevî’yi; Afyon Karahisar Mevlevihanesi’nde Şah Mehmed Çelebi’den sonra oğulları adına Mevlevihanenin postnişinlik makamına geçen kızı Destinâ Hatun’u (v.1040/1630), Küçük Arif Çelebi’den sonra meşihati devralan kızı Güneş Han’ı (1683 civarı. Ki küçük yaşta olan oğulları adına meşihata geçmişti) ve bizim asıl konumuz olan Kütahya Mevlevihanesindeki Kâmile Hanım ve kızı şair Hâce Fatıma Hanım’ı (v.1122/1710) zikretmek gerekir.

Parlak ve Tanrıkorur, Kütahya Mevlevihânesi’nin 1010/1601 ve 1101/1689 yılları arasında III. Mehmed (Küçük Arif) Çelebi’nin kızı Mesnevihan Kâmile Hanım ile oğlu Hüseyin Çelebi ve kızı şair Hâce Fatıma Hanım (v.1122/1710) tarafından yönetildiğini söylüyorlarsa da⁴⁹ Mevlânâ Müzesi arşivine göre, idare süreleri 40 yıldır: Kütahyavî

⁴⁷ Şems-i Tebrîzî, *Makâlât*, ty, yy, Mevlânâ Müzesi Arşivi, no.2145, vr. 80b/; Şems-i Tebrîzî, *Makâlât*, trc. M.N. Gencosman (İstanbul: Ataç 2006), s. 217.

⁴⁸ Gölpinarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevilik*, s. 278-281.

⁴⁹ Mevlevihane için bkz. Sevgi Parlak- Barihüda Tanrıkorur, “Kütahya Mevleviha-

Ulüfecizade Mehmed Dede'yle (v. 1060/1650, Yeni Mahalle'de med-fûn) 48 yıl postnişinlik yapmış Mustafa Sâkıb Mustafa Dede (v. 1148/1735) arasındaki dönem, yani 1060/1650'tan 1100/1688'e kadarki⁵⁰ dönem ki 40 yıl eder. Küçük Arif Çelebi'nin Güneş Hân-ı Suğ-râ, Kâmile, Âişe ve Kerime adlı dört kızı vardır. Kâmile Hanım, diğer kız kardeşlerine fâik, âbide bir hanımdır. Daha küçük yaşta, gelecektek haber verme gibi kerametleri vardır ve çocuk olduğu için kendisini tutamayıp ulu orta her yerde bunları konuştuğu için babası, buna engel olmak için pazardan aldığı rastgele bir yiyeceği yedirir; ondan sonra bu tür şeyler yapamaz olur. Büluğa erdikten sonra, eski hâline dönmesini sağlayan yine babasının himmeti olur⁵¹. Kâmile Hanım'ın, bulûğ yaşından sonra ailesi artık erkek hocalardan ders almasına izin vermez ve kadın hocalardan ders almasını ister. Çok ilginçtir ki o "kadınlardan ders almaya tenezzül etmez ve sadece babasıyla yetinir. Ama bazı günler dersleri aksamakta, o da buna çok üzülmemektedir. Menkibeye göre, Allah onu bu üzüntüsünden kurtarmak için, kendisine uykusunda âlem-i misâlden hocalar gönderir. Onlardan öğrendiği "ilm-i nâfiayı, maarif-i ledünniye/faydalı ilmi, Allah katından verilen irfanı" sular seller gibi başkalarına aktarır duruma gelir⁵².

Kâmile Hanım, evlenme yaşına gelince, Kütahya ahalisinden Mustafa Ağa'yla evlendirilir ve Kütahya'yı şerefendirir; orada Mevleviliği ihya eder⁵³. Mehmed, Hüseyin, Ebu Bekr, Hızır Şah, Halil, Ali adlı altı oğlu, Fatıma, Emine, Hatice, Râbia adlı dört kızı olur. Erkeklerden son üçü daha çocuk yaşta vefat ederler. Kızlardan da sadece Fatıma yaşar⁵⁴.

Onun ilminden, ahlakından, kerametlerinden oldukça geniş şekilde bahseden Sâkıb Mustafa Dede'nin anlattıkları içinde en câlib-i dikkat olanı, onun ilm-i kıyafetdeki isâbet-i ra'yi/gürüşünün isabeti, daha doğrusu ilm-i kıyafetteki⁵⁵ mevkii ile ilgili kısımdır. Anlattığı bir vak'aya göre, bir gün kızı Fatıma Hanım, yeni satın aldığı cariyeyi, el

nesi," *DİA*, XXVII, 1-3.

⁵⁰ Mevlânâ Müzesi Arşivi, 51/29 (Abdurrahman Doğan, *Kütahya Erguniye Mevlevi-hanesi*, (İstanbul: Sır, 2006, 135-136'dan naklen.)

⁵¹ Sâkıb Dede, *Sefîne-i Nefîse-i Mevlevîyân*, (Mısır: Matbaatü'l-Vehbiyye, 1283), I, s. 255.

⁵² Sâkıb Dede, *Sefîne*, s. 256.

⁵³ Sâkıb Dede, *Sefîne*, s. 255.

⁵⁴ Sâkıb Dede, *Sefîne*, s. 256.

⁵⁵ İlm-i Kıyâfet, insanların dış görünüşlerine bakarak karakter ve yapılarını okuma ilmidir.

öpmesi için annesi Kâmile Hanım'a gönderir. Kâmile Hanım, kızının kıyafetine, yani dış görünüşüne bakarak, satın alındığının üçüncü günü öleceğini söyler ve öyle de olur⁵⁶.

Kâmile Hanım, malını mülkünü, yetimlere, yoksullara ve kocasının seferlerine harcar. O kadar dağıtır ki bir ara geçim sıkıntısına bile düşer. Bir akşam, az bir miktar yiyeceklerini yemek üzere iken, misafirleri gelir. O az olan yiyeceği onun önüne koyarlar ve kendileri aç gecelerler. Bu hâldeyken, kapı çalar ve açtıklarında parlak yüzlü bir pîr görürler, elinde onlara getirdiği yiyecekler vardır. Bundan sonra hep bolluk içinde olurlar, şehrin fakirlerini devamlı doyuracak mebzûlluğa/bolluğa erişirler⁵⁷.

Küçük Arif Çelebi vefat ettikten sonra, şeyhi olduğu Kütahya Erguniye Mevlevihanesi şeyhliğine, Vezir Kara Mustafa Paşa (v. 1095/1683) teveccühü ile oğlu Veled (ki câriyesi Ümm-i Veled Şîrzâd'dan olmadır) vekâleten atanır. Bu kızlarına ulaştığı zaman, tabii olarak kiskanırlar (kendileri öz be öz kızları olduğu hâlde, sırf erkektir diye cariyenin oğlunun atanmasına içerlerler). Kâmile Hanım: "În kâr ba'de'l-istikrâr malûm şevd" (Bu iş, istikrardan sonra malum olur) der. Bununla, Veled'in babasının yerine atanmasının payidar olamayacaklarına işaret etmiştir. Nitekim daha yöneteceği ilk mukabelesinde, eli ayağı titreyip, şeyhlik seccadesinden kalkar ve diğer birçok hâller geçirerek yataklara düşer, birkaç gün sonra da dâr-ı bekâya geçer. Bu sefer meşihat Kâmile Hanım'a teklif edilir ama o, Güneş Han'ın hakkı olduğunu söyler (Be cân-ı nâ-tuvân minnet bûdî, lâkin heyhat ki ân derece-i refi'a, rütbe-i şeref-bahş-ı Güneş Hânest). Ancak yine de, pâye-i hilâfet Güneş Han'a, samsâm (kılıç, yani meşihat?) Kâmile Hanım'a verilir⁵⁸. Kâmile Hanım'ın vefâtından sonra, kardeşleri Güneş Han-ı Suğra ve Kerime Hanım da bir müddet "nevet-zen-i tevliyet" ile bu dâr-ı fâniden geçerler⁵⁹. Bu son husus, kaynaklarda geçmediğine göre, gayr-ı resmî bir tevliyet olabilir. Burada önemle belirtmek gerekir ki hadd-i zatında, Kâmile Hanım da diğer hanım şeyhler de "şeyh" olmaktan çok "şeyhlik görevini de ifa eden

⁵⁶ Sâkib Dede, *Sefîne*, s. 256.

⁵⁷ Sâkib Dede, *Sefîne*, s. 256.

⁵⁸ Sâkib Dede, *Sefîne*, s. 258-259. Metinden doğru anladımca, bunlar ölümünden önce Veled Çelebi'ye anlatılınca, kırk kurban kesip kıymetli bir hırka ile ğayret-zede olmadıklarını, şükredici olduklarını göstermek istemiştir. Ama yine de has-talığı, kiskançlığı ile bağdaştırılmıştır.

⁵⁹ Sâkib Dede, *Sefîne*, s. 258-259.

Mesnevihan” idiler⁶⁰.

Kâmile Hanım’dan sonra önce oğlu Hüseyin Çelebi, sonra da kızı Hâce⁶¹ Fatıma Hanım (v. 1122/1710) şeyhlik görevini yapmıştır. Hanım ermişlerin prototipi Râbiatü’l-Adeviyye’ye (v. 185/801) benzerliğini vurgulayan “Râbia-yı Sâniye/İkinci Râbia”⁶² lakabı yanında, “Bî-adîl-i Arife-i Zaman/Zamanın eşsiz Arifesi”⁶³, vakitlerini tarikat büyüklerinin kitaplarını tedris ve ilmi ile amel etmekle geçirdiği için “âlime/bilgin kadın”, “âmile/dinin emirlerini yaşayan”, “melceu’s-sâlihât/saliha kadınların sığınağı”, ve fukârâ-i Mevleviyyeye kol kanat germekle geçirdiği için Mevleviyye tâifesi arasında “Ümmü’l-Fukarâ”, “Hayru’n-nisâi’s-sâlihât”, “Fahru’l-kânitâti’l-Arifât”, “Zikr-i cemîl ve evsâf-ı hamîdesi şuyû’ bulmuş”, “ibâdet-i mâliye ve bedeniye, bezl-i mevcûd ve sarf-ı makdûr eden”⁶⁴ gibi sıfatlarla mevsûf olan Hâce Fatıma Hanım, gençliğinin ilk yıllarında Osman Paşazade Mahmud Bey adında birisiyle evlendirilmişti. Bu evliliğinden Hatice adlı bir kızı olmuş, bu da henüz çocuk yaşta vefat etmişti. Bunun üzüntüsüyle Fatıma Hanım, zevcine cariyeler ihsan edip kendisi dünyadan etek çekmiş, bütün varını yoğunu Hac ziyareti için harcamış ve bu ziyaretinde kendisine eşlik eden birçok insan da o mübarek yerleri görme imkânına kavuşmuştu. Hac ziyareti dönüşü cedd-i emcedleri Mevlânâ’nın türbesini ziyaret etmişti. Kocası da öldükten sonra ise dünya ile alakasını tamamen kesmiş, inzivasına çekilmiş ve hemreftârı Destinâ ve diğer Mevlevi büyüklerinin yolunu izlemişti. Kardeşi Hüseyin Çelebi’nin vefatından sonra onun kızı Havva Hanım terbiyeleri altına alarak ona kol kanat germiş ve Havva Hanım evlilik çağına gelince Sâkîb Mustafa Dede ile evlendirilmiştir⁶⁵. Burada Sâkîb Mustafa Dede’nin ona anlattığı diğer hanımlardan daha çok sayfa ayırmasın sebebi de anlaşılabilir olmaktadır: Sâkîb Mustafa Dede ona çok sayfa ayırmasının gayet tabii olduğunu anlatmak isterce-

⁶⁰ Krş. Doğan, *Kütahya Erguniye Mevlevihanesi*, s. 92.

⁶¹ Abdurrahman Doğan’ın *Kütahya Erguniye Mevlevihanesi* (İstanbul, 2006) adlı eseri (bkz. ss. 89-92, 135-136) hariç, diğer kaynakların “Hâce” kelimesini “hâce” şeklinde okuduklarını ve bunun hata olduğunu hatırlatalım. Çünkü yazılış خواجه /Hâce şeklinde değil حاجه/Hâce (Hacı) şeklinde yazılmıştır. Fâtımâ hanım, ileride geleceği üzere büyük bir kabileyle hacca gitmişti ve bu sebeple Hâce/Hacı olduğu özellikle vurgulanıyordu.) Türbesinde ise “Hacı” kelimesi tamamen yanlış bir Osmanlıca imlayla حاجي şeklinde yazılmıştır.

⁶² Sâkîb Dede, *Sefîne*, s. 260, 267.

⁶³ Sâkîb Dede, *Sefîne*, s. 260.

⁶⁴ Sâkîb Dede, *Sefîne*, s. 259-261.

⁶⁵ Sâkîb Dede, *Sefîne*, s. 259-261.

sine, onu anlattığı sayfaların kenarında “nebze min ahvâl-i müellif/yazarın hayatından bir nebze” diyerek, yetim ve kimsesiz bir çocuk olarak Çelebi Celâleddin Ergun dergâhına geldiğinde fazl ve keremiyle kendisini manevî oğul (veled-i mânevî/ tebennî edilmiş) kabul edip dergâhta serhalka ve Mesnevihanlığa yükseltmede kendisine nasıl dest-gîr olduğunu, hem-dem oldukları 23 yıl boyunca onu korumak için nasıl bütün mal ve mülkünü harcadığını, kardeşi Hüseyin’in kızı/himâyesindeki Havva Hanımla da evlendirerek rahat ve refah içinde, dert ve sıkıntıdan rehîde/uzak bir hayat yaşamasında nasıl büyük desteklerinin olduğunu uzun uzun anlatmaktadır⁶⁶. Hatta Havvâ Hanım’la evliliklerinden olan Muhammed Muhlis’e de annesinden daha şefkatli ve alâkadar davrandığını da iki sayfa boyunca anlatmaktadır⁶⁷.

Sâkıb Mustafa Dede, Hâcece Fatıma Hanım’ın matbû‘ eserlerinden (âsâr-ı matbû‘a), sözetmekte, Mevleviliğe ileri geri söylenenlere nesr ve nazmen cevaplarından ve hatta: “Nazm ü nesrde fâiku’l-emsâl ve nâdiretü’l-akrân oldukları âsâr-ı küllün (?) ibdâ’larından nümâyân ve rusûm-i letâif-i nigârlarından bedîdedir ki” diyerek nazm ve nesrde emsal ve akranlarının üzerinde olduğunu belirtmekte ama isim îrâd etmemektedir⁶⁸. Arşivlerde ise bir *Divançe*’si (Küçük Divan’ı) olduğu, istinsah için Konya âsitânesine götürülmüş ama geri getirilmeyip orada kalmış olduğu⁶⁹ ve günümüze dek bu divançeyle ilgili bir bilgiye rastlanamadığı⁷⁰ belirtilmektedir. Sâkıb Mustafa Dede, onu anlattığı sayfalarda dört-beş gazel/kıt’asını vermektedir. Aralarında Farsça olanların da bulunduğu bu şiirlerden, “şurada burada Mevlevileri eleştiren müddeî şeyhlere”, yani tasavvufa göre şeyh olmadığı hâlde şeyhlik iddia edenlere, nesren verdiği cevaplarla yetinmeyerek bir de nazmen verdiği cevabı içeren gazelini aşağıda serdediyoruz:

⁶⁶ Sâkıb Dede, *Sefîne*, s. 261.

⁶⁷ Sâkıb Dede, *Sefîne*, s. 263-264.

⁶⁸ Sâkıb Dede, *Sefîne*, s. 260-261.

⁶⁹ Bu divân hakkında, Mevlevihanenin 1910’lardaki şeyh vekili Hasan Ulvî el-Mevlevî, 1328/ 1910 tarihli bir belgede şu bilgileri vermiştir: “Hâcece Fatıma Hanımı Divançe’si merhûm ve mağfûrun leh Saîd hemdem Çelebi k.s. hazretlerinin Dersadet’ten teşriflerinde birer sûretlerine yazdırup yine göndermek üzere emanet suretiyle alınub iade edilmeyerek Konya’da kaldığı ...”: Mevlânâ Müzesi Arşivi, 51/29 (Doğan, *Kütahya Erguniye Mevlevihanesi*, s. 136’dan naklen).

⁷⁰ Doğan, *Kütahya Erguniye Mevlevihanesi*, s. 91.

*Mevlâyadır velâmız ve biz Mevlevileriz
Ser-mestî-i sırr-ı marifet-i Mesnevi'leriz
Neyley gibi ki seyr-i makâmât etmede
Hem-pây-i vecd ü hâlet-i hüviyy-yi (?) kavîleriz
Bî-gânelerle peyrev-i pîr olmazsınız hele
Hemdemler ile kâfile-i manevîleriz
Bî-üft [Eksiksiz.] ü hîz tayy-i mekân eyleriz müdâm
Sellâk-i zâd ü râhile-i pertevîleriz
Mâned-i şems Fatıma tenhâ rev ol yürü
Mevlâ'yadır velâmız ve biz Mevlevileriz⁷¹.*

Hâce Fatıma Hanım'ın, Haremeyn'e yolculuğu sırasında, büyük cedleri Hz. Mevlânâ'nın türbesini ziyarette aceleci tabiatı ve meşrebi gereği alaelacele yazdığı bir *niyâznâme* de şöyledir:

*Dilî! Halvet-güzîn-i râz iden iyş-i hayâlindir.
Dû didem reh-nişîn-i zâr eden şevk-i visâlindir
Dil ü dîde nice bî-dûd ü derd olsun bu esnâda
Ezelden her biri bir gûne sermest-i celâlindir.
N'ola dâim harâb neş'e-i feyz olsar zîrâ
Dû âlemde iki kardaş hayrân-ı kemâlindir
Yeridir olsalar rû-mâl-i [Yüz süren] ferest âsîtanında
Biri yekpâre ihlâs ve biri ayn-ı cemâlindir.
Aceb mi olsalar ayinedâr-ı dest-i ihsânın
Biri dervîş-i gam-pîşe, biri abdâl-i hâlindir
Gerekmez rûşenâ-yı mihr ü mehden anlara Şahâ
Ki bunlarda harîf-i meclis câm-ı hilâlindir.
Eger çi kem-nüimâdır Fatıma kec-bîn [Eğri bakan] ü kem- fehme
Velî çeşm-i âşînâ-yı hikmete genc-i nevâlindir⁷².*

77 yaşına geldiğinde kemâl-i istiğrak ile gündüzleri oruçlu, geceleri namaz kılmada, yalnızlık ve halveti, konuşmamak ve sakinliği tercih eder olduğu zamanlardan birisinde söylemiş olduğu bir kıt'a şöyledir:

*Bu tehî hânede ârâm-ı dili zârım yok
Yâni bir mahrem-i esrâr olacak yârim yok
Çekdiler raht-ı [Yol levâzımı] karârı ser-i kûy-i yâre
Şimdilik bezm-i fenâda hele gam-horum yok⁷³*

⁷¹ Sâkıb Dede, *Sefîne*, s. 260.

⁷² Sâkıb Dede, *Sefîne*, s. 260.

Hâce Fatıma Hanım, ölüm hastalığındayken, etrafındakilerin tabîb çağırma tekliflerini, “Yâ Nûra’l-ayn! Elhikî saffa hûra’l-ayn/ Ey Güz nûru! İri gözlü güzellerin safına karış!” nidâsını ve “Ey mutmain olan nefis! Dön Rabb’ine, O senden, sen de O’ndan râzî olarak” (Fecr 89/28) âyetinin çağrısını duymuş olarak: “Tedavi, rızanın yokluğunu iş’âr ettirir. Biz O’na dönmekle emrolunduk” diyerek reddetmiş, bir süre sonra da vefât etmişti⁷⁴. Vefat tarihi, غم الوليه (Ġammu’l-veliyye/ veli hanımın üzüntüsü) ibaresinin harfleri/ebced hesabıyla karşılığı olan Hicrî 1122’dir⁷⁵ (Milâdî: 1710). Vefâtından sonra, vasiyeti üzere, Celâleddin Ergun’un⁷⁶ türbesi yanına defn olunmuştur. Mâlîki olduğu kitapları, kendisinin vasiyeti üzere “Erguniyye’de münzevî ihvâna ve temiz nesillerin evlâd-ı kirâmına vakf olun”muştu⁷⁷.

Vefatlarından bir hafta evvel, yanibaşında hazır bekleyen bende-zadeleri Halime Zekiyye’ye: “Sen bizim öncümüz oldun. Ben hasta oldum ki kendimi size feda edeyim ama müyesser olmadı/ başaramadım. “ demişti. Sâkîb Mustafa Dede’nin de dediği gibi, burada “ben” değil de “biz” demesinin hikmeti bir süre sonra anlaşılacaktı belki. Çünkü vakıa, bu kızcağız Fatıma hanımdan sonra vefat etmiş ve onu Havva Hanım, oğlu Mustafa Muhlis, Şeyh Ali Şakir, Fatıma-i Sâniye, Aîşe-i Behiyye gibi aile fertlerinden diğer bazılarının ölümleri takip etmişti. Halime Zekiyye’nin defn edildiği günün ertesi, Hâce Fatıma Hanım sağlığındaki suretiyle hane halkına görünmüş ve orada: “Haf-ta tamam olunca yine gelecek ve götüreceğim” sedası işitilmişti. Bu sesi herkes duymuş, araştırıldığında sesin hâtiften olduğu anlaşılmıştı. Bir hafta tamam olunca, muhibbandan üç kişi daha ölmüştü⁷⁸. Sâkîb Mustafa Dede, bu ölenler için tarih düşmüş, mersiyeler yazmıştır. “Râbia-yı Sâniye/İkinci Râbia” nitelendirmesinden Hâce Fatıma Hanım için yazdığını çıkardığımız şiir/mersiyeye şöyledir:

*Nâ-geh oldu bir ser-âmed serv-i Bağ-ı Mevlevî
Gülşen-i Adn ü civâr-ı rahmet-i Hakk’a revân*

⁷³ Sâkîb Dede, *Sefîne*, s. 263-264.

⁷⁴ Sâkîb Dede, *Sefîne*, s. 264.

⁷⁵ Sâkîb Dede, *Sefîne*, s. 264.

⁷⁶ Celâleddin Ergun Çelebi, Mutahhara Hatun’un oğlu Burhâneddîn İlyas Paşa’nın oğludur. XIV. asırda yaşamıştır. Kesin ölüm tarihi bilinmemektedir. Hakkında Sâkîb Dede’nin verdiği bilgiler Gölpinarlı tarafından pek tutarlı bulunmamıştır. Bkz. Gölpinarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*, s. 124.

⁷⁷ Sâkîb Dede, *Sefîne*, s. 261-264.

⁷⁸ Sâkîb Dede, *Sefîne*, s. 264-265.

Çünkü dâmen-çin hâşâk-i beden oldi dili
 Sohbet-i ecdâd-ı emcâdına can atdı hemân
 Yani Hâce Fatma Hanım idüp ifnâ-yı ömr
 Menzil-i bâkide oldı hayme-zen mâned-i can
 Suret-i hayrunnisa rû-pûş-i kadr-i gevherî
 Sîret-i merdâne reftârında mihr-i asâ iyân
 Râbia olsa zamanlarında olurdu sâniye
 Etmede terk-i menâl ü mâl ve belki hânümân
 Mak'ad-ı sıdka n'ola itse şitâb yek-deme
 İnzicâb-ı "irci 'î" dir eyleyen bî-hod devân
 Mâ-sivâ semtine itmedi gitti nâ-gâh
 Çeşmine âyine-i huşm idi gûyâ kim cihân
 Olmasaydı tıynet-i kân-ı kerâmet âşikâr
 Bî-tereddüd ehl-i dil dirdi ana genc-i nihân
 Pertev-i dîdâr-ı pâki rûşen eyler dîdeniz
 Mest-i câm-ı ruh olursuz müjde ey hûr-i cinân
 Âl-i Mevlânâ ke-evvelih bi-ric 'at-i şem '-i dil-fürûz [gönle fe-
 rahlık veren]
 Cümleyle pervânesi olmak gerekdir bî-gümân
 Mahremân-ı hacele-i esrâra hayret-zâ idi
 Hâlet-i hîz ü nişestende olan temkîn-i şân
 Nakd-i cân-ı hem nesâr-ı peyk-i cânân eyledi
 Da 'vet-i dâru's-selâmıyla olunca dürr-feşân [inci saçıcı]
 Gelir idi ledünn-i hâtır-ı ahbâba söz-i mâtemi
 Fark olamaz şu 'le-i âvâzla dîd-i figân
 Âhîru'l-emr eyleyüb şevk-i likâ sabrın tamâm
 Dergeh-i Mevlâya kıldı aşkla atf-ı inân
 Rahleti tarihini Sâkıb dua-gûyî dimiş
 Rahmetullahi alyha kullemâ emle'z-zaman
 Eylesün Feyyâz-ı bî-çün garka-ı bahr-i kerem
 Garka-i firdevs-i zîb oldukça ervâh-ı mehân
 Haşr idüb zîr-i livâsında Habîb-i Ekrem'in
 Farkına çetr-i şefâat eyleye neşr-i emân⁷⁹.

Sâkıb Mustafa Dede, erkeklerin mürşidlikleri döneminde cemiye-
 tin erkekleri nasıl onlardan azami derecede faydalanmışsa, bu Hatun-
 ların mürşidliklerinde de salih kadınların bu nimetlerden faydalan-
 dıkları, derûn-i harem ve türbe civarında dar ve karanlık bir hal-

⁷⁹ Sâkıb Dede, *Sefîne*, s. 267.

vethâne ittihâz ederek, hırka ve külah giyip, oruç, murakabe ve zikirle meşgul olduklarını söylemektedir⁸⁰.

Günümüz Kütahyası'nda özellikle Hâce Fatıma Hanım'ın tanındığını, saygı gördüğünü ve belirgin bir sosyal te'sir icra ettiğini söylemek mümkündür: Hâce Fatıma Hanım, halk arasında "Fadime Ana" diye bilinir, fakir ve yetimlere yardım ve destek konusunda örnek alınır. Günümüz Kütahyası'nda aynen onun, kardeşinin kızı Havva Hanımı, Sâkıb Mustafa Dede'yi yanına alıp büyütmesi gibi, bir yetimi evine alıp büyütüp eğitmek ve evlendirmek büyük bir onur olarak görülür⁸¹.

Mevlevilik'te Kadın şeyhler mes'elesine gelince, yakın geçmişte H. Nur Artıran Hanımefendi, "Mesnevihan" Şefik Can Dede'nin (v. Ocak 2005)'nin halifesi olarak "Mesnevihan" oldu⁸². Mevlânâ'nın 22. kuşaktan torunu Esin Çelebi Bayru Hanımefendi de her ortamda cedd-i emcedinin halifesidir. Ayrıca Mevlevi geleneğine uygun olmayan şekillerde ABD'de de kadın Mevlevi şeyhleri mevcuttur ama bu konu daha çok Batı'da sufizmi ilgilendirdiğinden burada girmek istemiyoruz⁸³.

Kaynak kişiler:

Mehmet Zorlu, Ergun Çelebi İmam-Hatip Okulu Müdürü (Kütahya)

İsmail Girgin, Şule-Mete Tetik İmam-Hatip Okulu Müdür Yardımcısı (Kütahya).

⁸⁰ Sâkıb Dede, *Sefîne*, s. 253.

⁸¹ Mehmet Zorlu (Ergun Çelebi İmam-Hatip Okulu Müdürü, Kütahya.) ve İsmail Girgin'e (Şule-Mete Tetik İmam-Hatip Okulu Müdür Yardımcısı, Kütahya) 24.10.2014 Cuma günü tebliğime yaptıkları bu katkı ve diğer destek/gösterdikleri ihtiramdan dolayı teşekkür borçluyum.

⁸² Bkz. H. Nur Artıran, "Mevlevi Erkânı İçinde Kadının Yeri," *Mevlâna'da Buluşma Sempozyumu*, 17 Aralık 2005, İstanbul' da sunulan Tebliğ, s. 3.

⁸³ Detaylı bilgi için bkz. Simon Sorgenfrei, *American Dervish*, (Doktora Tezi, Reprocentralen, Campusservice, University of Gothenburg, 2013), s. 195-197.